

مفهوم برابری از منظر آیت‌الله خامنه‌ای با تأکید بر حقوق اقلیت‌های دینی

محمد کامکاری^{*۱}

بهنام سرخیل^۲

چکیده

هدف: این پژوهش با هدف تحلیل مفهوم برابری در اندیشه آیت‌الله خامنه‌ای با تمرکز ویژه بر حقوق اقلیت‌های دینی در جمهوری اسلامی ایران انجام شده است. پرسش اصلی پژوهش این است که نگاه رهبر معظم انقلاب به برابری در چارچوب حقوق اقلیت‌های دینی چه ابعادی دارد و چگونه تبیین می‌شود؟

روش‌شناسی پژوهش: روش تحقیق، تحلیل محتوای کیفی-کمی (ترکیبی) است که بر اساس چارچوب نظری تی. اچ. مارشال در سه بُعد حقوق مدنی، سیاسی و اجتماعی طراحی گردید. جامعه آماری شامل بیانات، سخنرانی‌ها و مکتوبات آیت‌الله خامنه‌ای از سال ۱۳۷۳ تا ۱۴۰۳ بوده و نمونه‌گیری به صورت هدفمند و بر اساس معیارهای مرتبط با مفاهیم «برابری»، «اقلیت دینی»، «حقوق شهروندی» و «عدالت اجتماعی» صورت گرفت. یافته‌ها: یافته‌ها نشان می‌دهد: (۱) برابری در دیدگاه ایشان ریشه در کرامت ذاتی انسان و آموزه‌های قرآنی و روایی دارد؛ (۲) حفظ حقوق اقلیت‌های دینی علاوه بر الزام دینی، ضرورت اجتماعی برای تحقق ثبات، وحدت ملی و امنیت جامعه است؛ (۳) اقلیت‌های دینی در نظام جمهوری اسلامی ایران از حقوق سیاسی و شهروندی واقعی از جمله مشارکت در جنگ، نمایندگی در مجلس و ادای سوگند به کتاب آسمانی خود برخوردارند. همچنین، ایشان احترام به مناسک، آزادی عقیده و ایجاد فضای امن فرهنگی را از حقوق بنیادین اقلیت‌ها می‌دانند، هرچند این آزادی مشروط به وفاداری به نظام اسلامی است.

نتیجه‌گیری: پژوهش نشان می‌دهد که آیت‌الله خامنه‌ای حقوق اقلیت‌ها را بخشی جدایی‌ناپذیر از عدالت اجتماعی می‌شمارد و تحقق آن را مستلزم قوانین عادلانه، مشارکت اجتماعی و فرهنگ‌سازی برای پشتیبانی از تنوع دینی می‌داند.

کلیدواژه‌ها: اقلیت، حقوق اقلیت‌های دینی، حقوق شهروندی، آیت‌الله خامنه‌ای، برابری.

Email: mohamadkamkari@gmail.com

۱- دانشجو دکتری علوم سیاسی دانشگاه بین‌المللی امام‌خمينی(ره)، قزوین، ایران (نویسنده مسئول).

Email: sarkheil@soc.ikiu.ac.ir

۲- استادیار گروه علوم سیاسی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه بین‌المللی امام‌خمينی(ره)، قزوین، ایران.

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۸/۲۴

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۴/۰۹

مقدمه

در جوامع مدرن و چندفرهنگی، حفظ حقوق اقلیت‌های دینی به‌عنوان یکی از اصول بنیادین عدالت اجتماعی و حقوق بشر مطرح است؛ لذا دین و مذهب همواره یکی از قوی‌ترین عناصر در ایجاد نظم و استحکام در ابعاد مختلف روابط اجتماعی و سیاسی بوده‌اند و باورهای مذهبی بامعنا بخشیدن به حیات جمعی و تنظیم مناسبات گروهی به شکل‌گیری و تداوم اجتماع کمک کرده‌اند (جهانی، ۲۰۱۳: ۶). اسلام، به‌عنوان دینی جهان شمول، از ابتدا به موضوع حقوق اقلیت‌های دینی توجه ویژه‌ای داشته است. در قرآن کریم و روایات اسلامی، به احترام به تنوع دینی و فرهنگی اشاره شده و مسئولیت حکومت‌ها و جوامع اسلامی در حفظ حقوق اقلیت‌ها مشخص شده است. واژه اقلیت شامل گروه‌های قومی، زبانی، نژادی و مذهبی است که نسبت به جمعیت کلی یک کشور از نظر تعداد کمتر هستند. این گروه‌ها به دلیل ویژگی‌های خاص قومی، مذهبی یا زبانی‌شان با سایر گروه‌ها تفاوت دارند و برای حفظ فرهنگ، سنت‌ها، مذهب یا زبان خود احساس همبستگی و هم‌پیوندی پیدا می‌کنند (عمید زنجانی، ۱۹۹۱: ۶). اقلیت‌های دینی به‌عنوان گروه‌هایی از جامعه تعریف می‌شوند که باورهای دینی آنها از باورهای غالب جامعه متفاوت است و اغلب اوقات از قدرت سیاسی، اجتماعی یا حقوقی کمتری نسبت به بیشترین جامعه برخوردارند. این گروه‌ها ممکن است تحت فشارهای ساختاری، تمایز قانونی، تبعیض اجتماعی یا حتی خشونت قرار گیرند، به‌خصوص در کشورهایی که نظام سیاسی یا قانونی آنها بر پایه یک دین یا جریان دینی خاص استوار است (فاکس، ۲۰۰۸: ۱۴). در تعریف سازمان ملل متحد، اقلیت‌های دینی گروه‌هایی هستند که بر اساس معتقدات دینی خود، در مقایسه با اکثریت جامعه به‌عنوان گروهی جدا و متمایز شناخته می‌شوند. این گروه‌ها اغلب دارای هویت فرهنگی، اعتقادی و اجتماعی متفاوتی نسبت به بخش غالب جامعه هستند و در برابر آزار، تبعیض و بی‌عدالتی آسیب‌پذیرترند. (سازمان ملل متحد، ۱۹۹۸) امروزه حقوق اقلیت‌ها دینی مورد توجه حکومت‌ها است زیرا حمایت از اشخاص متعلق به گروه اقلیت‌ها اساساً به نفع دولت‌ها و گروه اکثریت است و این گروه وفاداری خود را به دولت نشان می‌دهد، در نتیجه تمامیت ارضی کشور حفظ می‌شود و ثبات و رفاه عمومی به نفع اقلیت‌های دینی نیز خواهد بود (کومل، ۱۹۹۸: ۴۵).

برابری به‌عنوان یکی از اصول اساسی عدالت اجتماعی، در اندیشه اسلامی و به‌ویژه در آموزه‌های ائمه معصوم از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. می‌توان برابری را در کنار آزادی، از مهم‌ترین مفاهیم مدرنیته سیاسی قلمداد کرد؛ چراکه مدرنیته برای تمامی انسان‌ها، بدون توجه به مذهب، دین، نژاد، زبان، جنسیت، طبقه اجتماعی، شأن یا موقعیت، حقوق برابر را (دست‌کم در حوزه نظری) به رسمیت شناخت (یانگ، ۱۹۸۹: ۳۸۶). حضرت آیت‌الله سیدعلی خامنه‌ای، به‌عنوان یکی از شخصیت‌های برجسته در حوزه فکری و سیاسی اسلامی، به موضوع حقوق اقلیت‌های دینی به شکلی جامع و عمیق پرداخته است. ایشان معتقد است که حفظ حقوق اقلیت‌های دینی نه تنها یک الزام اخلاقی، بلکه یک ضرورت دینی و اجتماعی است که در قالب عدالت اسلامی تحقق می‌یابد؛ لذا در تبیین مفهوم برابری، همواره بر لزوم رعایت عدالت و احترام به حقوق همه اقشار جامعه، از جمله اقلیت‌های دینی، تأکید فراوانی داشته‌اند.

این رویکرد نه تنها از منابع دینی و اسلامی سرچشمه می‌گیرد، بلکه با توجه به شرایط معاصر و الزامات هم‌زیستی صلح‌آمیز افراد با اندیشه‌ها و باورهای مختلف، ابعادی فراتر از مفاهیم سنتی برابری را در برمی‌گیرد. در اسلام، برابری به معنای یکسان‌سازی کورکورانه و نادیده‌گرفتن تفاوت‌های طبیعی و اجتماعی افراد نیست، بلکه به معنای ایجاد زمینه‌های عادلانه برای تمام افراد جامعه است، به گونه‌ای که همه انسان‌ها، بدون تبعیض و بر اساس کرامت ذاتی خود، به حقوق خود دسترسی داشته باشند. آیت‌الله خامنه‌ای در خطبه‌ها و سخنان خود، به‌ویژه در مورد اقلیت‌های دینی، بر این نکته تأکید کرده‌اند که اسلام نه تنها به حقوق مسلمانان، بلکه به حقوق غیرمسلمانان نیز اهمیت فراوانی می‌دهد. این رویکرد، ریشه در آیات قرآنی و روایات متعدد دارد که به احترام به اتباع ادیان دیگر و حفظ کرامت آنها دستور داده‌اند.

رهبر معظم انقلاب، در تحلیل این موضوع، بارها به اهمیت ایجاد فضایی مبتنی بر احترام متقابل و عدالت در جامعه اشاره کرده‌اند. ایشان معتقدند که حضور اقلیت‌های دینی در جامعه اسلامی نه تنها تهدیدی برای هویت دینی و فرهنگی جامعه نیست، بلکه می‌تواند فرصتی برای تقویت ارزش‌های انسانی و اسلامی باشد. این دیدگاه، ضمن تأکید بر برابری حقوقی و اجتماعی برای اقلیت‌ها، ضرورت مدیریت صحیح تنوع دینی و فرهنگی را نیز برجسته می‌کند. در این مقاله، به تحلیل مفهوم برابری از منظر آیت‌الله خامنه‌ای با تأکید بر حقوق اقلیت‌های دینی از منظر حقوق شهروندی پرداخته شده است. این مفهوم در سه بُعد حقوق مدنی، سیاسی و اجتماعی تحلیل شده و ابعاد مختلف آن مورد بررسی قرار گرفته است. در ادامه نوشتار حاضر، در قسمت سابقه پژوهش این حوزه به تفاوت مقاله حاضر با آثار به چاپ رسیده پرداخته خواهد شد. سپس در بخش چارچوب نظری به حقوق شهروندی تی‌اچ مارشال و روش تحلیل محتوا به‌عنوان روش استخراج داده‌ها به‌عنوان منابع جمع‌آوری اطلاعات در این مقاله اشاره می‌شود. در بخش بعد مختصاتی موجز از ابعاد حقوق اقلیت‌های دینی مورد کنکاش قرار خواهد گرفت تا خواننده بیشتر با وجوه مختلف آنها آشنا شود.

پیشینه تحقیق

تا زمان نگارش این مقاله تحلیل مفهوم برابری از منظر آیت‌الله خامنه‌ای با تأکید بر حقوق اقلیت‌های دینی به‌صورت عام صورت نگرفته؛ اما به‌صورت جداگانه تحقیقاتی درباره‌ی دیدگاه‌های ایشان انجام شده است که در ذیل به‌طور موجز بدان‌ها اشاره خواهد شد.

طیبی (۱۴۰۱)، در کتاب «الگوی تفکر از منظر آیت‌الله سیدعلی خامنه‌ای» از خلال بیانات و سخنرانی‌های رهبر انقلاب در طول دوره‌ی زعامتشان، به تحلیل و بررسی دیدگاه‌های ایشان نسبت به مسئله‌ی تفکر می‌پردازد. ایشان گرچه بر تفکر تأکید دارند، اما آن را به‌تنهایی کافی نمی‌دانند و آن را عنصری اساسی در تعامل با آگاهی می‌بینند. این کتاب با گردآوری و دسته‌بندی تمام بیانات رهبری در باب تفکر و تأمل ابتدا نوع نگرش ایشان به زندگی و جهان و انسان می‌پردازد؛ سپس دیدگاه اسلام و قرآن را از بیان ایشان ذکر می‌کند و با استفاده از اصول و قواعد منطقی و فلسفی، تلاش می‌کند الگویی یکپارچه و

کاربردی از چپستی تفکر، دلایل لزوم آن و چگونگی ایجاد یک ذهن متفکر و منطقی ارائه کند. تفاوت پژوهش حاضر با مقاله مزبور این است که دامنه موضوع مورد مطالعه آن محدود به مفهوم برابری از دیدگاه آیت‌الله خامنه‌ای تأکید بر حقوق اقلیت‌های دینی است.

بشیر (۱۳۹۲)، در کتاب «مبانی نظری بیداری اسلامی» به مبانی نظری بیداری اسلامی از دیدگاه حضرت آیت‌الله خمینی(ره) و آیت‌الله خامنه‌ای می‌پردازند، نگارنده در پژوهش حاضر درصدد کشف دیدگاه‌های حضرت امام خمینی(ره) و رهبر معظم انقلاب اسلامی در رابطه با بیداری اسلامی کنونی جهان اسلام بوده است. برخی از محورهای اساسی مورد مطالعه در این کتاب عبارت است از: تعریف بیداری اسلامی و شاخص‌های آن، ضرورت و اهداف بیداری اسلامی، عوامل مؤثر در ضعف یا شدت بیداری اسلامی، علل و عوامل ایجادکننده بیداری اسلامی، نقش رهبری، نخبگان و مردم در بیداری اسلامی و ... در این اثر ضمن بازخوانی دیدگاه‌های امام راحل و رهبر معظم انقلاب، موارد ذکر شده از دیدگاه ایشان مورد استنتاج قرار گرفته است. با این حال، این کتاب یاد شده چند تفاوت اساسی با مقاله فعلی دارد: دیدگاهش متفاوت است و به جامعه‌شناسی می‌پردازد؛ گستره متفکرانی که مورد مطالعه قرار داده با مقاله فرق دارد؛ و حقوق اقلیت‌های دینی تمرکز اصلی آن نیست.

امینی (۱۳۹۵)، در رساله‌ی دکترا خود به نام «نظریه مردم‌سالاری دینی آیت‌الله خامنه‌ای»، به اندیشه مردم‌سالاری دینی از دیدگاه آیت‌الله خامنه‌ای می‌پردازد. یافته‌های این پژوهش نشان داد: ایشان از جمله مهم‌ترین افراد طرح‌کننده اولیه مفهوم مردم‌سالاری دینی و همچنین مهم‌ترین فرد بسط‌دهنده این مفهوم در سطح نظام سیاسی و محیط اجتماعی و فکری کشور است. در بین مجموعه عناصر فکری، کمتر کسی به اندازه ایشان درباره این مفهوم در سطوح و ابعاد گوناگون آن، دیدگاه‌ها و نظرگاه‌های خود را بیان کرده است به طوری که اکنون ظرفیت لازم برای طرح یک نظریه منسجم از آنها به وجود آمده است، ثانیاً آیت‌الله خامنه‌ای از صلاحیت‌های اجتهادی و فکری کافی و مورد قبول در بیان یک نظریه علمی درباره حکومت، سیاست و نظام سیاسی برخوردار است به طوری که دیدگاه‌های وی دارای این قابلیت است که به عنوان یک نظریه اسلامی در داخل و خارج مورد توجه قرار بگیرد، ثالثاً وی دارای یک تجربه عظیم و منحصر به فرد سی و چند ساله در امر حکومت‌داری است. تجربه نمایندگی مجلس شورای اسلامی نمایندگی مجلس خبرگان و دو دوره ریاست جمهوری از مسیر آراء مردم و مهم‌تر از این‌ها، قرار داشتن در موقعیت عالی‌ترین مقام رسمی کشور یعنی رهبری انقلاب اسلامی در مدت نزدیک به سه دهه، علاوه بر موارد پیش گفته، یک امتیاز بزرگ برای ایشان نسبت به دیگران محسوب می‌شود که می‌خواهند در این عرصه، اندیشه‌ورزی کنند چراکه علاوه بر زمینه‌ها و ظرفیت‌های فکری از یک بستر عینی و ملموس برای سازمان دادن به نظریه خویش برخوردارند. پژوهش حاضر ضمن استفاده از این نتایج می‌کوشد به بررسی مفهوم برابری از دیدگاه آیت‌الله خامنه‌ای می‌پردازد.

شجریان (۱۴۰۴)، در مقاله «برابری جنسیتی یا عدالت جنسیتی؟ تحلیلی در حاشیه دیدگاه آیت‌الله خامنه‌ای» پرداخته و با روش تحلیلی انتقادی و مراجعه به اسناد متنی به بررسی برابری جنسیتی و عدالت

جنسیتی می‌پردازد. یافته‌ها نشان می‌دهد: به اعتقاد آیت‌الله خامنه‌ای، برابری جنسیتی در همه موارد معتبر نیست؛ اما عدالت جنسیتی در همه‌جا معتبر است، هر چند برابری بین زن و مرد در برخی موارد صحیح است؛ اما به صورت مطلق نیست؛ بلکه عدالت جنسیتی به صورت مطلق صحیح و معتبر است. بر همین اساس مسئله کانونی این مقاله این است که دلایل امتیاز و برتری عدالت جنسیتی است، در این پژوهش، تمرکز بر مفهوم برابری است؛ اما این برابری به معنای برابری جنسیتی تلقی نمی‌شود، بلکه برابری اقلیت‌های دینی از جنبه‌های قانونی، طبیعی و عرفی موردبررسی قرار می‌گیرد.

علیزاده و محسنی (۱۴۰۲)، در مقاله «تبیین ابعاد عدالت اجتماعی در منظومه فکری حضرت آیت‌الله خامنه‌ای»، می‌پردازد، پژوهش این پرسش را مطرح می‌کند که عدالت اجتماعی در دیدگاه مقام معظم رهبری چگونه صورت‌بندی می‌شود؟ ذیل این پرسش کلان، پرسش‌های جزئی‌تر هم مطرح می‌شود. مقاله با بهره‌گیری از روش تحلیل محتوای کمی و کیفی انجام شده و فرضیه اصلی مقاله این است که حضرت آیت‌الله خامنه‌ای، با رویکردی تلفیقی از جنبه‌های نظری و عملی، مفهومی از عدالت اجتماعی ارائه می‌دهد که برای سیاست‌گذاری، جنبش عدالت‌پژوهی و تحقق اهداف جمهوری اسلامی ایران کاربرد دارد. یافته‌های پژوهش، نشان می‌دهد که عدالت اجتماعی در نظرگاه آیت‌الله خامنه‌ای، به معنای تقسیم صحیح فرصت‌ها، توزیع یکسان منابع و برابری افراد در مقابل قانون است، نظریه‌پردازی درباره عدالت‌اجتماعی را لازم می‌داند پیشرفت را در چارچوب عدالت اجتماعی مطرح کرده و خواستار توزیع بدون تبعیض منابع میان اقشار و مناطق گوناگون کشور است. بنابراین مقام معظم رهبری، موانع و آسیب‌هایی را برای عدالت اجتماعی ترسیم می‌کنند که می‌تواند به رفع فقر، کاهش شکاف طبقاتی، رفاه و پیشرفت جامعه‌ای توأم با عدل منجر شود. در این پژوهش تلاش شده است تا از طریق بررسی عدالت‌اجتماعی به مفهوم برابری از دیدگاه حضرت آیت‌الله خامنه‌ای دست یافت. با این حال، در پژوهش حاضر تمرکز نویسندگان بر حقوق اقلیت‌های دینی از دیدگاه مقام معظم رهبری است که به‌عنوان مسئله‌ای مورد بررسی قرار گرفته است.

خاتمی و همکاران (۱۳۹۵)، در مقاله «الزامات تأمین و تضمین حقوق شهروندی در جمهوری اسلامی ایران از منظر مقام معظم رهبری» به این پرسش پاسخ می‌دهد که از منظر مقام معظم رهبری، نظام جمهوری اسلامی ایران چه الزاماتی را باید برای تأمین و تضمین حقوق شهروندی دنبال کند؟ این پژوهش با هدف بررسی و شناسایی الزامات تأمین و تضمین حقوق شهروندی در جمهوری اسلامی ایران از منظر مقام معظم رهبری انجام شده است. در این تحقیق، بیانات ایشان در بازه زمانی سال‌های ۱۳۶۳ تا ۱۳۹۹ به روش تحلیل مضمون مورد ارزیابی قرار گرفته است. نتایج پژوهش به چهار محور اصلی اشاره دارد که شامل اجرای عدالت، ایجاد رفاه، تأمین امنیت و برقراری آزادی بیان است؛ الزامات اساسی که جمهوری اسلامی ایران باید در راستای تحقق حقوق شهروندی مدنظر قرار دهد.

با بررسی منابع منتشره تا زمان نگارش این مقاله پژوهش مستقلی در مورد تحلیل مفهوم برابری از منظر آیت‌الله خامنه‌ای با تأکید بر حقوق اقلیت‌های دینی صورت نگرفته است و رسالت پژوهش حاضر پردازش موضوع از این منظر خاص است.

چارچوب نظری

تی اچ مارشال^۱ برای فهم حقوق شهروندی در عصر مدرن تحلیل تاریخی-جامعه‌شناختی ارائه می‌کند که نشان می‌دهد حقوق شهروندی چگونه تحول یافته است (نش، ۲۰۱۵: ۱۹۲). بر اساس تحلیل مارشال سه نوع حقوق اساسی در تاریخ مدرن برای شهروندان مطرح شده است: حقوق مدنی، حقوق سیاسی و حقوق اجتماعی. حقوق مدنی عبارت است از آزادی‌های حزبی، آزادی فکر و اندیشه، ایجاد توقع برابری و قضاوت بی‌طرفانه در نظام حقوقی که این حقوق را زیربنای آزادی مرزی و سرمایه‌گذاری اقتصادی می‌دانند، بعد از آن، حقوق سیاسی قرار دارد که عبارت است از حقوقی که امکان مشارکت مردم در تصمیم‌گیری عمومی کشور یا تشکیل احزاب سیاسی و برگزاری انتخابات را فراهم می‌کند و سومین حق، حقوق اجتماعی است که عبارت است از حق امکانات رفاهی و حمایت از افراد و خانواده‌های آسیب‌پذیر به‌منظور ایجاد یک زندگی مطلوب است (مارشال، ۱۹۵۰: ۱۰۵). از نظر مارشال حقوق اجتماعی تکمیل‌کننده‌ی حقوق مدنی و سیاسی است و به شهروندان محتوایی واقعی می‌بخشد؛ چراکه این حقوق، شهروندی را بر مبنای منابع عمومی جامعه استوار می‌سازد (فالكس، ۲۰۰۲: ۱۵۲)؛ بنابراین مارشال استدلال می‌کند که هرچند این سه نوع حق در فواصل زمانی متفاوت ظهور یافتند، اما با هم تشکیل‌دهنده شهروندی کامل در جامعه مدرن هستند. او همچنین تضاد بنیادی بین منطق شهروندی (برابری وضعیت) و منطق سرمایه‌داری (نابرابری اقتصادی) را بررسی کرد (مارشال، ۱۹۵۰: ۱۸).

در واقع مطالعه‌ی مارشال نشان‌دهنده‌ی رشد و تکامل حقوق شهروندی در تاریخ مدرن است و تقریباً همان حقوقی است که برای اقلیت‌های دینی به‌مثابه شهروند در عصر مدرن دنبال شده است؛ بنابراین مقاله‌ی حاضر از چارچوب تحلیلی - جامعه‌شناختی مارشال به‌عنوان راهنمایی برای دسته‌بندی انواع حقوق اقلیت‌های دینی بهره می‌برد. البته این چارچوب مفهومی می‌تواند نواقصی نیز داشته باشد، زیرا تجربه‌ی تحول حقوق شهروندی در غرب و جهان اسلام یکی نیست. بدین معنا مؤلفان بر خود فرض می‌دانند که خود را محدود و مقید به چهارچوب مفهومی مارشال نکنند و سخنرانی‌های مقام معظم رهبری کنکاش کنند تا موارد احتمالی دیگر را نیز کشف نمایند.

تحلیل محتوا^۲ یک روش تحقیقاتی سیستماتیک و عینی است که برای شناسایی، توصیف و تحلیل الگوها، موضوعات یا معانی موجود در داده‌های متنی یا تصویری به‌کار می‌رود. این روش در حوزه‌های مختلفی مانند علوم اجتماعی، روان‌شناسی، بازاریابی، رسانه‌ها، آموزش و حتی حقوق کاربرد دارد. هدف اصلی تحلیل محتوا این است که اطلاعات موجود در داده‌ها را استخراج کرده و آن‌ها را به نتایجی قابل‌درک و عملی تبدیل کند. بلسون معتقد است که تحلیل محتوا یک روش پژوهشی است که برای تفسیر عینی، نظام‌مند و کمی محتوای آشکار پیام‌های ارتباطی مورد استفاده قرار می‌گیرد (بلسون، ۱۹۵۴: ۴۸۹). کاپلان بر جنبه کمی تحلیل محتوا تأکید داشته و این روش را ابزاری برای معناشناسی آماری بحث‌های سیاسی

1. T. H. Marshall
2. Content Analysis

می‌داند. او معتقد است که تحلیل محتوا به منظور بررسی و تبیین کلمات، مفاهیم، واژه‌ها، مضامین، عبارات و جملات مشخصی در یک متن یا مجموعه‌ای از متون به کار گرفته می‌شود (یکرپسندورف، ۲۰۰۴: ۲۳). برخی افراد راه‌حل میانه‌ای را پیشنهاد داده‌اند که ترکیبی از روش‌های مختلف است. به‌عنوان نمونه، هاوارد اسمیت بیان می‌کند که روش تحلیل محتوا باید ترکیبی از تحلیل کمی و کیفی باشد. این به این دلیل است که تحلیل کیفی به بررسی اشکال، قالب‌ها و الگوهای علی و معلولی می‌پردازد، در حالی که تحلیل کمی بیشتر بر روی فراوانی و تکرار این قالب‌ها تمرکز دارد (اسمیت، ۱۹۷۵: ۲۱۸). بدین معنا روش تحلیل محتوا به آزمون دستاوردهای ارتباطات اجتماعی انسان‌ها که نوعاً از جنس اسناد و مدارک مکتوب و غیرمکتوب است در تحلیل محتوا شامل بررسی و ارزیابی متون مختلفی مانند نامه‌ها، دفترهای خاطرات، سخنرانی‌ها، مقالات، صورت‌جلسات، کتب، اشعار، نقاشی‌ها، قوانین و سایر اسناد می‌شود. بنابراین، تحلیل محتوا به‌عنوان روشی شناخته می‌شود که به‌وسیله آن، خصوصیات مشخص پیام به‌صورت نظام‌مند و دقیق شناسایی و استنباط علمی از آن به‌دست می‌آید. دقت و عینیت در این فرآیند مستلزم این است که تحلیل بر اساس قواعد مشخصی صورت گیرد تا پژوهشگران بتوانند از تحقیقات مختلف به نتایج یکسان و مورد نظر دست پیدا کنند (فرانکفورد و نجمیاس، ۲۰۰۳: ۴۹۶). این پژوهش با رویکرد کیفی-کمی ترکیبی و با بهره‌گیری از روش تحلیل محتوا انجام شده است. تا هم فراوانی بروز مفاهیم کلیدی اندازه‌گیری شود و هم بافت معنایی این مفاهیم در گفتمان آیت‌الله خامنه‌ای مورد بررسی قرار گیرد. جامعه آماری این پژوهش شامل مجموعه کامل بیانات، سخنرانی‌ها، پیام‌ها و مکتوبات حضرت آیت‌الله خامنه‌ای از سال ۱۳۷۳ تا پایان ۱۴۰۳ است که در پایگاه رسمی ایشان منتشر شده‌اند.^۱ با توجه به حجم گسترده این جامعه، نمونه‌گیری هدفمند^۲ صورت گرفت؛ به این معنا که تنها متونی انتخاب شدند که به‌صورت مستقیم یا غیرمستقیم به مفاهیم «برابری»، «عدالت اجتماعی»، «اقلیت‌های دینی»، «اهل کتاب»، «حقوق شهروندی» و «همزیستی صلح‌آمیز» اشاره داشتند. این روش نمونه‌گیری در پژوهش‌های تحلیل محتوای کیفی رایج است، زیرا به پژوهشگر امکان می‌دهد داده‌های غنی و مرتبط را انتخاب کند. (پاتن، ۲۰۰۲: ۲۳۰-۲۴۷). در نهایت، ۴۷ سند (شامل سخنرانی‌ها، پیام‌ها و خطبه‌های منتخب) به‌عنوان نمونه پژوهش انتخاب شدند که در مجموع شامل ۱۶۹۳ کلمه مرتبط و کدگذاری شده (نه کل متن!) بودند. واحد تحلیل در این پژوهش مضمون^۳ بود، هرچند برای تحلیل کمی، کلمه و عبارت کلیدی نیز به‌عنوان واحدهای ثانویه کدنویسی و شمارش شدند. فهرست مقوله‌ها از پیش تعیین شده و بر اساس چارچوب نظری تی.اچ. مارشال (۱۹۵۰) طراحی گردید، بنابراین این پژوهش از رویکرد قیاسی^۴ تحلیل محتوا بهره گرفته است؛ یعنی ساختار نظری قبل از تحلیل

1. khamenei.ir
 2. Purposeful Sampling
 3. Theme
 4. Deductive Approach

وجود داشت و داده‌ها بر اساس آن سازمان یافتند. در عین حال، برای غنی‌سازی یافته‌ها، از تحلیل کیفی استقرایی نیز برای کشف بُعدهای نوظهور (مثلاً «وفاداری ملی به‌عنوان پیش‌شرایط برابری») استفاده شد.

یافته‌ها، مفهوم برابری از دیدگاه آیت‌الله خامنه‌ای با تأکید بر حقوق اقلیت‌های دینی حقوق مدنی: برابری طبیعی اقلیت‌های دینی

از دیدگاه آیت‌الله خامنه‌ای، حقوق اقلیت‌های دینی ریشه در اصول فلسفی اسلامی دارد. او معتقد است که انسان‌ها به دلیل آفریده شدن از یک خالق و داشتن ارزش ذاتی یکسان، برابرند و این برابری ذاتی، پایه‌ای برای حفظ حقوق همه افراد جامعه، اعم از مسلمان و غیرمسلمان، است. ایشان تأکید می‌کند: که اصل توحید در اسلام، پایه‌ای برای احترام به تنوع دینی است. توحید به معنای تأکید بر یکتا بودن خداوند است و این مفهوم به هیچ‌وجه به معنای اجبار به توحید نیست. در این راستا، اسلام به افراد غیرمسلمان اجازه می‌دهد که به دین خود پایبند باشند و حقوقشان به‌طور کامل حفظ شود. این امر در آیات قرآن مانند «لا إكراه فی الدین» (آیه ۲۵۶ سوره بقره) به‌وضوح بیان شده است، اسلام بر انصاف تأکید دارد. امیرالمؤمنین (علیه‌السلام) در ماجرای حمله به شهر انبار چنین بیان می‌کند: به من خبر رسیده که افرادی از آنان وارد خانه زن مسلمان و زن غیرمسلمان که با حکومت اسلامی پیمان دارند و در امنیت آن زندگی می‌کنند، شده‌اند و اقدام به آزار و اذیت آنان و گرفتن زیوراتشان کرده‌اند. سپس می‌فرمایند که اگر مسلمانی از این رنج بمیرد، شایسته سرزنش نیست! این سخنان امیرالمؤمنین نشان‌دهنده اهمیت حفظ جان و مال و کرامت انسان‌ها در اسلام است. اگر از غم این که دشمنان و غارتگران وارد خانه یک زن غیرمسلمان شدند و او را آزار دادند، مسلمانی بمیرد، نباید ملامت شود. این دیدگاه اسلام است (۲۰۰۵/۰۲/۴). به نظر می‌رسد حضرت آیت‌الله خامنه‌ای با تکیه بر جهان‌بینی اسلامی و دیدگاه تاریخی، بر اصل برابری طبیعی اقلیت‌های دینی در رابطه یا حقوق مدنی تأکید ویژه‌ای دارند. ایشان با استفاده از منابع معتبر شیعه و سنی، نمونه‌هایی از این برابری ذاتی (طبیعی) را بیان می‌کنند. همچنین، مقام معظم رهبری با بهره‌گیری از آیات قرآن، بر اهمیت این موضوع فلسفی-اخلاقی تأکید کرده‌اند که پیروان ادیان الهی باید به گفت‌وگو و تعامل بپردازند. ایشان به اشاره نموده و می‌گویند:

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

قال الله الحكيم: يا اهل الكتاب تعالوا الى كلمة سواء بيننا وبينكم الا نعبد الا الله و لا نشرك به شيئاً ولا يتخذ بعضنا بعضاً ارباباً من دون الله بگو: «ای اهل کتاب! بیایید به‌سوی سخنی که میان ما و شما یکسان است که جز خداوند یگانه را نپرستیم و چیزی را همتای او قرار ندهیم؛ و بعضی از ما، بعضی دیگر را - غیر از خدای یگانه - به خدایی نپذیرد.» هرگاه (از این دعوت)، سرباز زنده، بگویید: گواه باشید که ما مسلمانیم! گفت‌وگوی میان اندیشمندان و علمای دو دین اسلام و مسیحیت، اقدامی پسندیده است و زمانی که منجر به اتخاذ موضع متحد در برابر مسائل مهم انسان امروز شود، ثمربخش و پربار خواهد بود. بدون شک یکی از این مسائل، مبارزه‌ای است که هم‌اکنون با حضور و گسترش معنویت در زندگی مردم

شکل گرفته است. این مبارزه، واکنشی شتاب‌زده از سوی قدرت‌های بزرگ سیاسی و اقتصادی جهان است که با پول، ابزارهای پیشرفته تبلیغاتی و سلاح‌های ویرانگر مجهز هستند. معنویت در دو دهه اخیر به‌طور بی‌سابقه‌ای در اعماق وجدان و در زندگی عده‌ای از نسل فعلی جهانیان رخ نمایانده و برخلاف انتظار پیروان مادی‌گرایی، وجود خود را نشان داده است. همین امر سبب شده که قدرت‌طلبان پول و زور به مقابله برخیزند. همه طرف‌داران ایمان دینی و معنویات باید در برابر تهاجم قدرت‌های مادی‌گرا ایستادگی کنند (بیانات در دیدار کارگزاران نظام، ۱۳۹۴/۰۹/۱۵). بدین معنا، حضرت آیت‌الله خامنه‌ای از همکاری‌های مشترک میان مسلمانان و پیروان دیگر ادیان الهی حمایت کرده و بر این باور است که قدرت معنوی این دو گروه، مهم‌ترین ابزار برای مقابله با قدرت سرمایه‌داری (مادی‌گرایی) به‌شمار می‌رود و این نگاه تعاملی را در راستایی تقویت حقوق مدنی اقلیت‌های دینی به حساب می‌آورند. آیت‌الله خامنه‌ای با توجه به حدیث حضرت علی (ع)^۱، به این نکته اشاره می‌کند که برابری بین پیروان ادیان الهی از مهم‌ترین آموزه‌های اسلامی قلمداد می‌شود که امامان معصومین (ع) در روایات خود اشاره دارند که هر انسانی، صرف‌نظر از دین و مذهبش، ارزش ذاتی دارد و این ارزش باید مورد احترام قرار گیرد. ایشان معتقد است که حفظ حقوق اقلیت‌های دینی به معنای احترام به حرمت انسانی آن‌ها است و این امر در قالب عدالت اسلامی تحقق می‌یابد. این دیدگاه با روایات اسلامی و احادیث پیامبر اسلام (ص) و ائمه معصوم (ع) مبنی بر احترام به افراد غیرمسلمان سازگار است. معظم‌له در این راستا توضیح می‌دهد: ما از اسلام یاد گرفته‌ایم که باید با پیروان ادیان دیگر با انصاف و عدالت رفتار کنیم؛ این حکم اسلام است. اما امروز در جهان مشاهده می‌کنیم قدرت‌ها و دولت‌هایی که مدعی انصاف و عدالت هستند، این اصول را صرفاً در چارچوب سیاست‌های محدود و گاه تبعیض‌آمیز خود به اجرا می‌گذارند. در اروپا و آمریکا، شاهد تبلیغات گسترده‌ای علیه مسلمانان هستیم. مسئله تنها به نبود آزادی کافی برای مسلمانان در بسیاری از این کشورها محدود نمی‌شود؛ بلکه نگرانی اصلی به نبود امنیت جانی آنها بازمی‌گردد برای مثال، فیلم "تک‌تیرانداز" که توسط هالیوود ساخته شده و برخوردهای زیادی را به همراه داشته، به نقل از کسانی که آن را دیده‌اند، ظاهراً جوانان غیرمسلمان را تشویق می‌کند که مسلمانان را تا حد امکان آزار دهند. این روش مورد تأیید اسلام نیست؛ اسلام بر انصاف تأکید دارد (بیانات در دیدار نمایندگان اقلیت‌های مذهبی کشور در مجلس شورای اسلامی (۲۰۱۴/۰۱/۲۶). همان‌طور که در جدول یک مشاهده می‌شود، در متون مورد تحلیل، به جای استفاده مکرر از عبارت «اقلیت‌های دینی» (تنها ۲ بار به صورت صریح)، از اصطلاحات ضمنی و جامع‌تری مانند «اهل کتاب»، «غیرمسلمان» و «پیروان ادیان

۱. آیه ۶۴ سوره آل عمران.

أَنَّهُمْ صُنْفَانِ: إِمَّا أَخْ لَكَ فِي الدِّينِ وَ إِمَّا نَظِيرٌ لَكَ فِي الْخَلْقِ يَفْرَطُ مِنْهُمْ الزَّلْزَلُ وَ تَعْرِضُ لَهُمُ الْعِلَلُ وَ يُؤْتِي عَلَى أَيْدِيهِمْ فِي الْعَمَدِ وَ الْخَطَأِ فَأَعْطِيهِمْ مِنْ عَفْوِكَ وَ صَفْحِكَ مِثْلَ الَّذِي تُحِبُّ أَنْ يُعْطِيَكَ اللَّهُ مِنْ عَفْوِهِ وَ صَفْحِهِ...؛ مردم دو گروهند: یا هم دین تو هستند، یا هم نوع تو، که از همه آنها خطاهایی سر می‌زند، و به آنان حالات گوناگون رو می‌آورد، و به عمد یا خطا دچار لغزش‌هایی می‌گردند، پس از گذشت و بخشش خویش بهره‌شان ده، همان‌گونه که دوست داری تا خدا نیز از گذشت و بخشش خود، تو را بهره دهد (نهج البلاغه، نامه ۵۳).

الهی»، به‌طور مجموع ۱۰ بار استفاده شده است. این الگوی تکلمی نشان‌دهنده آن است که رهبر معظم انقلاب مفهوم اقلیت‌های دینی را نه در چارچوب حاشیه‌ای یا تبعیض‌آمیز، بلکه در بافت گفتمان وحدت‌گرایانه اسلامی مطرح می‌کنند. تحلیل کیفی این موارد آشکار می‌سازد که ایشان بیشتر از اصطلاحات شرعی و تاریخی (مانند «اهل کتاب») یا شناسه‌های فرهنگی (مانند «یهودا») استفاده می‌کنند تا هویت مثبت و اجتماعی این گروه‌ها را تأکید کنند، نه موقعیت قانونی آن‌ها را محدود سازند.

جدول ۱: حقوق مدنی: برابری طبیعی اقلیت‌های دینی (منبع نویسندگان)

تعداد تکرار (کمی)	تفسیر معنایی	نمونه نقل قول (کیفی)	عبارت یا دسته مفهومی	نوع اشاره
۲ بار	اشاره مستقیم به شهروندی غیرتمایزگر؛ نشان‌دهنده پذیرش رسمی اقلیت‌ها	از شهروندان اقلیت‌های مذهبی خود هیچ گله‌ای نداریم	اقلیت‌های دینی یا مذهبی	صریح
۷ بار	بازتعریف «اقلیت» در قالب مفاهیم شرعی؛ تأکید بر کرامت ذاتی غیرمرتبط با عضویت دینی	اسلام به افراد غیرمسلمان اجازه می‌دهد که به دین خود پایبند باشند... «لا إکراه فی الدین»	غیرمسلمان، اهل کتاب، یهودا و نصاری	ضمنی
۳ بار	رویکرد وحدت‌گرایانه: اقلیت‌ها نه در حاشیه، بلکه در همکاری معنوی - استراتژیک	گفت‌وگوی میان اندیشمندان اسلام و مسیحیت، اقدامی پسندیده است.	پیروان دیگر و ادیان الهی	ضمنی
۱۲ بار	-----	-----	-----	جمع کل

حقوق سیاسی: مشارکت شهروندی اقلیت‌های دینی

در حوزه سیاسی، آیت‌الله خامنه‌ای به نقش حکومت اسلامی در حفظ حقوق اقلیت‌های دینی تأکید کرده است و بر این باور هستند که حکومت اسلامی باید بر اساس عدالت و برابری اداره شود و هیچ فردی به دلیل دین یا مذهب خود از حقوق خود محروم نشود. ایشان معتقد است که قوانین باید به‌گونه‌ای باشند که از حقوق همه افراد جامعه، اعم از مسلمان و غیرمسلمان، محافظت کنند و قوانین نباید تبعیض‌آمیز باشند و باید به‌گونه‌ای طراحی شوند که تمامی افراد جامعه احساس برابری و عدالت کنند. این دیدگاه با اصول فقهی اسلامی مبنی بر عدالت و مساوات سازگار است. ایشان با تحلیل مقایسه‌ای حوادثی که در رابطه با مسلمانان در غرب رخ می‌دهد، می‌گویند: در آلمان، گروه‌هایی از جوانان که به تنوع‌طلبی افتخار می‌کنند، مسلمانان را در مساجد مورد حمله قرار می‌دهند، ضرب و شتم می‌کنند و حتی قتل انجام می‌دهند، اما پیگرد

قانونی مناسبی ندارند؛ و ما نیز بی‌خبر نیستیم. یا دختران جوان عرب را که به‌خاطر پوشش حجابشان مورد ضرب و شتم قرار گرفته و کشته می‌شوند و توجهی به پیگیری قضایی آن‌ها نمی‌شود؛ حتی اگر مجازاتی اعلام شود، جدیت کافی در تعقیب نمی‌بینیم. این وضعیت در کشورهایی مانند آمریکا و دیگر نقاط جهان نیز به‌طور ناامیدکننده‌ای همین‌طور است، در حالی که این کشورها مدعی حقوق بشر هستند. این شرایط باید با ایران مقایسه شود. در ایران چنین رفتارهایی سابقه ندارد؛ در دوران جمهوری اسلامی، هیچ تجاوزی از سوی مسلمانان به غیرمسلمانان ثبت نشده است. حتی جوانان حزب‌اللهی با اعتقادات شدید نیز هرگز به خود اجازه نمی‌دهند علیه غیرمسلمانان حمله‌ای کنند (بیانات در دیدار نمایندگان اقلیت‌های مذهبی کشور در مجلس شورای اسلامی، ۲۰۱۵/۰۲/۰۵). از نگاه رهبر معظم انقلاب، یکی از اساسی‌ترین حقوق سیاسی اقلیت‌های دینی اجرای عادلانه قوانین کشور است. این در حالی است که در جوامع غربی شاهد تبعیض‌هایی نسبت به مسلمانان هستیم، اما در ایران به دلیل به‌رسمیت‌شناختن حقوق سیاسی اقلیت‌های دینی از سوی نظام سیاسی، هیچ‌گونه تعرضی به آنان صورت نگرفته است و به‌عنوان یک کنشگر سیاسی می‌تواند نقش شهروندی خود را انجام دهند.

رهبر معظم انقلاب بر اهمیت حقوق برابر شهروندان در جمهوری اسلامی ایران تأکید کرده و بر لزوم حفظ وحدت ملی و احترام به تنوع فرهنگی، قومی و دینی اشاره دارند. ایشان به نقش این اصول در تقویت همبستگی اجتماعی و هم‌زیستی مسالمت‌آمیز میان اقشار مختلف جامعه توجه ویژه‌ای دارند و می‌گویند: که نباید از این نکته غافل شد که تمام اقوام و پیروان ادیان و مذاهب مختلف در ایران، جزئی از یک پیکر واحد هستند و به یک معنا اقلیت و اکثریت خواندن آنها اعتباری است؛ چرا که قانون اساسی برای همه ملت ایران حقوق برابری پیش‌بینی و بر آن تأکید کرده است. در اصل ۱۹ قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران آمده است: «مردم ایران از هر قوم و قبیله‌ای که باشند از حقوق مساوی برخوردارند و رنگ، نژاد، زبان و مانند اینها سبب امتیاز نخواهد بود.» همچنین در مورد اقلیت‌های مذهبی و دینی در اصل ۱۳، اقلیت‌های دینی رسمی را سه دین یهودی، مسیحی و زرتشتی ذکر می‌کند و در اصل ۶۷ که مربوط به سوگند خوردن نمایندگان در بدو انتخاب و نخستین جلسه مجلس است که می‌گوید: «نمایندگان اقلیت‌های دینی با ذکر کتاب آسمانی خود» ادا می‌کنند (سایت عصر ایران، ۲۰۱۵/۰۲/۲۰). بدین منظور، حضرت آیت‌الله خامنه‌ای به قانون اساسی کشور اشاره و بر اهمیت وحدت ملی تأکید می‌کند. طبق این دیدگاه، تمامی افراد، فارغ از تفاوت‌های قومی، نژادی، زبانی یا دینی، به‌عنوان شهروندانی برابر (حقوق شهروندی) در نظر گرفته می‌شوند. بر همین اساس، اصل نوزدهم قانون اساسی ایران با اصول بین‌المللی همسو بوده و می‌کوشد تا حقوق یکسانی را برای همه شهروندان فراهم کند. وقتی که قصد داریم یک ایرانی را به حقوق واقعی خود برسانیم، از او نمی‌پرسیم که مذهب یا دینش چیست. او شهروند کشور ماست و از حقوق شهروندی بهره‌مند است و در این کشور زندگی می‌کند؛ باید وظایفی انجام دهد و حقوقی هم دارد. او حق امنیت، زندگی، کار، تلاش، تحصیل و دسترسی به فرهنگ را دارد» (سخنان رهبر معظم انقلاب در دیدار با روحانیون دفتر نمایندگی ولی فقیه در امور اهل سنت سیستان و بلوچستان، ۱۹۹۱/۱۱/۱۸).

یکی دیگر از مصادیق حقوق سیاسی اقلیت‌های دینی شرکت (به‌عنوان کنشگر سیاسی) در تصمیم‌گیری‌های سیاسی کشور است. آیت‌الله خامنه‌ای به اهمیت مشارکت اقلیت‌های دینی در تصمیم‌گیری‌های سیاسی در زمان جنگ تحمیلی اشاره کرده است. او معتقد است که مشارکت فعال اقلیت‌ها در امور سیاسی و اجتماعی، به تقویت عدالت و برابری در جامعه کمک می‌کند. این دیدگاه با اصول دموکراسی شرطی اسلامی که در فقه شیعه مطرح است، سازگار است، ایشان می‌گویند:

من بیشتر به خانه‌های شهدای ارامنه و آشوری سر زده‌ام. امسال نیز فرصتی پیدا کردم تا به منزل چند شهید ارمنی بروم. در این دیدارها متوجه شدم که آنها واقعاً حس مسئولیت و تعهدی عمیق نسبت به کشورشان دارند و با صداقت رفتار کرده‌اند. یادم هست در زمان جنگ، گروهی از مسیحیان ارمنی به اهواز آمدند. در فرودگاه دیدم جمعی نشسته‌اند و پرسیدم که اینها چه کسانی هستند. گفتند ارمنی‌هایی هستند که برای کارهای صنعتی و فنی به جبهه آمده‌اند؛ ارامنه در زمینه‌های صنعتی و ماشین‌آلات مهارت دارند و برای کمک آمده‌اند. مرحوم چمران از تخصص آن‌ها بهره برد و آنها سخت‌کار کردند، خدمت کردند و برخی از افراد شهید شدند. یکی از اعضای خانواده‌های ارمنی که هفته گذشته به خانه‌شان رفته بودم، برایم تعریف کرد که پسرش سرباز بوده است. او گفت وقتی دوره سربازی پسرش پایان یافت، از این‌که جنگ همچنان ادامه دارد و نمی‌تواند کمکی کند، ناراحت بود. بعداً اعلام شد که افرادی که قبلاً خدمت سربازی را به پایان رسانده‌اند، می‌توانند دوباره برای مدتی به جبهه بازگردند. او بسیار خوشحال شد که دوباره فراخوانده شده بود. به جبهه رفت، در نهایت شهید شد و جسدش بازگردانده شد. چنین احساساتی را در میان هم‌میهنان غیرمسلمان مشاهده می‌کنیم. امید داریم نظام اسلامی بتواند وظایف خود را در این زمینه‌ها به‌درستی انجام دهد و آن‌ها نیز با تعهد واقعی نسبت به کشور عمل کنند (۲۰۱۵/۰۲/۰۵). از نگاه حضرت آیت‌الله خامنه‌ای، شهروندان غیرمسلمان ایران، از جمله ارمنی‌ها و آشوری‌ها، همواره در تاریخ معاصر ایران تعهد عمیقی به کشور خود نشان داده‌اند. این تعهد به‌ویژه در زمان جنگ تحمیلی به گونه‌های مختلفی بروز یافته است، از جمله مشارکت مستقیم در جبهه‌های جنگ، ارائه خدمات صنعتی و فنی و حتی ابراز آمادگی برای بازگشت به میدان نبرد پس از پایان خدمت سربازی. افزون بر این، چنین رفتارهایی بیانگر وجود اعتماد متقابل میان اقلیت‌های دینی و نظام حاکم است که از نقش حقوق شهروندی جامعه مایه می‌گیرد. زمانی که افراد احساس می‌کنند حقوقشان رعایت می‌شود و به‌عنوان بخش جدایی‌ناپذیر جامعه پذیرفته می‌شوند، تمایل بیشتری به مشارکت فعال در مسائل ملی، از جمله دفاع از کشور، پیدا می‌کنند. این رویه نه تنها به تحکیم وحدت ملی کمک می‌کند، بلکه نمونه‌ای روشن از هم‌زیستی صلح‌آمیز و احترام متقابل میان اقشار گوناگون جامعه به شمار می‌آید. ایشان به این نکته یادآوری می‌کند در کشورمان خوشبختانه شاهد هم‌زیستی ادیان مختلف هستیم. یهودیان، مسیحیان و زرتشتیان در کنار مسلمانان تحت نظام اسلامی زندگی می‌کنند، با ما همکاری دارند، به هم‌زیستی پایبند هستند و نقش خود را ایفا می‌کنند. البته وظایفی نیز بر عهده آن‌ها قرار دارد؛ همان‌طور که دولت اسلامی نیز موظف است به‌عنوان شهروندان ایرانی، حقوق آن‌ها را رعایت کند و این وظایف را انجام می‌دهد و تاکنون انجام داده است. از شهروندان اقلیت‌های مذهبی خود هیچ گله‌ای نداریم.

به‌خوبی مشاهده می‌کنید که زمانی که دشمنان جمهوری اسلامی تبلیغات پیچیده و مغرضانه‌ای را به راه می‌اندازند، یهودیان ایران بیانیه می‌دهند. در موارد دیگر، ارامنه یا گروه‌های مسیحی، حمایت و دفاع خود را از جمهوری اسلامی اعلام کرده‌اند. این رفتار، یکی از افتخارات جمهوری اسلامی به شمار می‌آید (بیانات در دیدار کارگزاران نظام، ۲۰۰۰/۰۵/۰۸). با توجه به عبارات بالا می‌توان گفت: ۱) در ایران، اقلیت‌های دینی مانند یهودیان، مسیحیان و زرتشتیان در کنار مسلمانان زندگی می‌کنند و نقش مثبتی در مشارکت سیاسی نظام ج.ا.ا. ایفا کرده‌اند. ۲) این گروه‌ها در برابر تبلیغات منفی علیه کشور، از جمهوری اسلامی دفاع کرده و اعلامیه‌های حمایتی صادر می‌کنند که نشان‌دهنده وفاداری و احساس تعلق به کشور است، ۳) یافته‌های تحلیل محتوا نشان می‌دهد که ایشان در طول سی سال گذشته، به‌خصوص در مناسبت‌های مختلفی مانند دیدار با نمایندگان اقلیت‌ها در مجلس (۱۳۹۲، ۱۳۹۳)، سالگردهای جنگ تحمیلی، و روزهای ملی و دینی، به‌طور پیوسته و متنوع به حقوق سیاسی اقلیت‌های دینی پرداخته‌اند. برخلاف تمرکز ظاهری بر سخنرانی سال ۱۳۹۳، اشاره به نمونه‌هایی از سال‌های ۱۳۷۰ (سخن در سیستان) و ۱۳۷۹ (دفاع اقلیت‌ها از نظام) نشان می‌دهد که این دیدگاه ساختارمند و پایدار است. همان‌طور که در جدول ۲ آمده، ۲۲ مورد اشاره به مفاهیم سیاسی مرتبط با اقلیت‌های دینی شناسایی شد که از آن میان، ۵ مورد مستقیماً به مشارکت فعال در جنگ و دفاع از کشور اشاره دارد. این داده کمی، شاهد کیفی معتبری برای ادعای «وفاداری متقابل» بین نظام و اقلیت‌ها در گفتمان رهبری است.

جدول ۲: حقوق سیاسی: مشارکت شهروندی اقلیت‌های دینی (منبع نویسندگان)

نوع اشاره	عبارت یا دسته مفهوم	نقل قول (کیفی)	تفسیر معنایی	تعداد تکرار (کمی)
صریح	اقلیت‌های دینی / مذهبی	در کشورمان خوشبختانه شاهد همزیستی ادیان مختلف هستیم	تأکید بر هویت شهروندی مشترک فراتر از تفکیک دینی	۳ بار
ضمنی	یهودیان، مسیحیان، زرتشتیان، آشوریان، ارمنیان	ارمنی‌هایی هستند که برای کارهای صنعتی و فنی به جبهه آمده‌اند.	نام‌بردن از گروه‌های خاص به‌عنوان نمادی از مشارکت ملموس	۸ بار
حقوقی - سیاسی	شهروندان غیرمسلمان، هم‌میهنان غیرمسلمان	او شهروند کشور ماست و از حقوق شهروندی بهره‌مند است	ادغام اقلیت‌ها در گفتمان ملی؛ جایگاه آن‌ها بر اساس شهروندی، نه دین	۳ بار
مشارکت	شرکت در جنگ، شهیدشدن، خدمات فنی، دفاع از کشور	پسرش سرباز بود... دوباره به جبهه رفت و شهید شد	شهادت و خدمت به‌عنوان بیان عینی	۵ بار

			وفاداری؛ تأیید مشروعیت سیاسی	
اسناد و قوانین	اصل ۱۳، اصل ۱۹، اصل ۶۷ قانون اساسی	در اصل ۱۹ قانون اساسی آمده است: مردم ایران از هر قوم و قبیله‌ای... حقوق مساوی دارند.	پیوند مستقیم گفتمان رهبری با ساختار حقوقی جمهوری اسلامی	۳ بار
جمع کل	-----	-----	-----	۲۲ بار

حقوق اجتماعی: احترام به مناسک و رسوم اقلیت‌های دینی و ایجاد فضای امن فرهنگی

پیمان‌نامه مدینه که به صحیفه یا میثاق مدینه نیز معروف است، از مهم‌ترین اسناد تاریخی در دوران پس از هجرت پیامبر اسلام (ص) به مدینه است. این پیمان‌نامه، اولین سند مدون حقوقی - سیاسی در تاریخ اسلام است که زمینه‌ساز نظامی جدید برای هم‌زیستی صلح‌آمیز گروه‌های مختلف دینی، قبیله‌ای و فرهنگی در شهر مدینه شد. یکی از جنبه‌های برجسته این پیمان، تأکید بر برابری حقوقی و حمایت از اقلیت‌های دینی است که در آن زمان شامل یهودیان و مسلمانان می‌شد به عقیده برخی پنج ماه بعد از ورود پیامبر اکرم (ص) در مدینه تنظیم شده است (پاکروان، ۲۰۱۹: ۱۶۴). پیمان‌نامه مدینه شامل بندهایی است که به صورت واضح به برابری حقوقی اقلیت‌های دینی اشاره می‌کند. این بندها نه تنها حقوق اقلیت‌ها را تضمین می‌کنند، بلکه آن‌ها را به‌عنوان بخشی از جامعه مدینه می‌شناسند در این پیمان‌نامه، اقلیت‌های دینی به‌ویژه یهودیان، به‌عنوان بخشی از جامعه مدینه شناخته شده‌اند و حقوق مشابهی با مسلمانان دارند؛ مانند این بند که «وَأَنَّ الْيَهُودَ أُمَّةٌ مَعَ الْمُؤْمِنِينَ (به معنای: و یهودیان، ملتی هستند همراه مؤمنان) که به مفهوم برابری به طور مستقیم اشاره دارند (ابن هشام، ۱۹۹۸: ۲۳۴). آیت‌الله خامنه‌ای با توجه به منشور مدینه معتقد است که حقوق اقلیت‌های دینی در جامعه اسلامی باید به‌گونه‌ای تأمین شود که اقلیت‌ها احساس امنیت و تعلق به جامعه داشته باشند. ایشان به نقش دولت و نهادهای اجتماعی در حفظ حقوق اقلیت‌ها تأکید کرده و معتقد است که این حقوق تنها با قوانین نمی‌تواند تحقق یابد، بلکه نیاز به فرهنگ‌سازی و آموزش نیز دارد. معظم‌له به این نکته اشاره می‌کند که اقلیت‌های دینی حق دارند که به آیین‌ها و رسوم خود پایبند باشند و دولت و جامعه باید از این حقوق حمایت کنند و این کار نشان‌دهنده برابری اجتماعی و عدالت جامعه اسلامی است. در این راستا مقام معظم رهبری می‌فرماید:

«آنچه برای قدرت‌های استکباری اهمیت دارد، «اسلام» است. آن‌ها در تلاش‌اند تا اسلام را به چالش بکشند و این موضوع باید برای همگان روشن باشد. برای آن‌ها تفاوتی ندارد که فرد پیرو مذهب شیعه باشد یا سنی. هر ملت، گروه یا فردی که وابستگی بیشتری به اسلام داشته باشد، از دید استکبار تهدیدی به حساب می‌آید؛ و این نگرانی نیز بی‌دلیل نیست. اسلام به اهداف و مقاصد توسعه‌طلبانه استکبار واقعاً تهدیدکننده است، اما برای ملت‌های غیرمسلمان خطری ندارد. برخلاف این حقیقت، قدرت‌ها به شیوه‌های

مختلف مثل هنر، تبلیغات، سیاست و رسانه تلاش می‌کنند که اسلام را به‌عنوان دشمن دیگر ملت‌ها و ادیان معرفی کنند. حقیقت این است که اسلام مخالف دیگر ادیان نیست. در گذشته، زمانی که مناطق غیرمسلمان تحت سلطه اسلام قرار گرفتند، پیروان ادیان مختلف لطف اسلام را تحسین کردند و اظهار کردند که مسلمانان با آن‌ها مهربان‌تر از حاکمان قبلی بودند. در منطقه شام، با ورود فاتحان اسلامی، یهودیان و مسیحیان تصدیق کردند که مسلمانان با آن‌ها رفتاری مهربانانه داشتند اسلام دین مهربانی است و رحمت دارد؛ دینی است که برای جهان آمده است. اسلام از پیروان مسیحیت دعوت می‌کند تا بر اساس مفاهیم مشترک بهره ببرند و به صلح بی‌اندیشند؛ بنابراین، اسلام مخالف ملت‌های دیگر یا ادیان نیست؛ بلکه مخالف ظلم، زورگویی و استکبار است. قدرت‌های ستمگر و استکباری سعی دارند تصویر این واقعیت را وارونه کنند و با استفاده از ابزارهایی مثل هالیوود، تبلیغات گسترده، سلاح و نیروهای نظامی تصویر نادرستی از اسلام در جهان ارائه دهند» (بیانات در دیدار کارگزاران نظام، ۲۰۰۷/۰۴/۰۶).

به‌نظر می‌رسد از دیدگاه آیت‌الله خامنه‌ای، احترام به آیین‌ها و اجرایی مناسک مذهبی اقلیت‌های دینی یکی از مهم‌ترین حقوق اجتماعی آنها محسوب می‌شود که باید از سوی حکومت اسلامی رعایت گردد. این موضوع نیز مبتنی بر احکام شرعی است که پشتوانه تاریخی دارد. ایشان در ادامه یادآوری می‌کند: «نظام جمهوری اسلامی محور قضاوتش، اسلام و ایرانی بودن است؛ اسلام و ایرانیت. همه‌ی مسلمان‌ها و همه‌ی ایرانی‌ها در این نگاه، در محدوده‌ی جغرافیایی کشور دارای ارزش هستند» (سخنان رهبر معظم انقلاب در دیدار برگزیدگان استان کردستان؛ ۲۰۰۹/۰۵/۱۴). بدین معنا تأکید آیت‌الله خامنه‌ای در خصوص احترام به حقوق اقلیت‌های دینی به‌عنوان بخشی از احکام شرعی و میراث تاریخی اشاره دارد، که در چارچوب باورهای اسلامی و حقوق اجتماعی تعریف شده است. این رویکرد با ترکیب اصول مذهبی و هویت ملی، در تلاش است تا همبستگی اجتماعی را تقویت کرده و از طریق توجه به حقوق شهروندی و برابری، به نظام جمهوری اسلامی مشروعیت بیشتری ببخشد. اجرای عادلانه این اصول همچنین می‌تواند به کاهش تنش‌های فرهنگی و تقویت ثبات اجتماعی کمک شایانی کند.

یکی دیگر از مهم‌ترین نکاتی که رهبر معظم انقلاب در ذیل بعد حقوق اجتماعی اقلیت‌های دینی اشاره می‌کند به موضوع آزادی عقیده در چارچوب اسلام و جامعه اسلامی است، ایشان در این راستا توضیح می‌دهد:

عقاید مذهبی تا زمانی که به مبارزه با عقاید اسلامی نپردازند، ممنوع نیست و مجازاتی برای دارا بودن آن‌ها وجود ندارد. البته مفهوم مجاز بودن باید در بحث‌های آینده به‌دقت بررسی شود تا حدود آن مشخص گردد. به‌طورکلی، اگر کسی در جامعه اسلامی عقیده‌ای غیراسلامی داشته باشد، اما این عقیده او را به مخالفت با نظام اسلامی فرامی‌خواند، داشتن چنین عقیده‌ای مشکلی ندارد؛ بنابراین، در جامعه اسلامی، یهودیان، مسیحیان، زرتشتیان، صابیان و سایر مذاهب دیگر که مسلمان نیستند، زندگی می‌کنند و از حقوق خود برخوردارند. طبق اصل بیست و سوم قانون اساسی، این افراد آزاد هستند در عقیده خود و عقاید در جامعه اسلامی و بر اساس اسلام ممنوع نیستند زیر آیه‌ی شریفه‌ی "لا اکراه فی الدین"، نوشته شده که

گروهی از جوانان یثرب قبل از حضور پیامبر اسلام در مدینه که هنوز مردم مدینه مسلمان نشده بودند و مدینه یثرب نامیده می‌شد، با یهودیانی که در اطراف مدینه سکونت داشتند، معاشرت داشتند. چون یهودیان از نظر فرهنگی پیشرفته‌تر از کفار و مشرکین بودند، این جوانان به دلیل جوانی به یهودیان گرایش پیدا کردند. برخی از آن‌ها یهودی شدند و بعضی دیگر قلباً به یهودیان اعتقاد پیدا کردند. وقتی رسول خدا به مدینه آمد و مدینه به مدینه اسلام تبدیل شد و مردم مسلمان شدند، پیامبر چند سالی با یهودیان مدارا کرد. اما بعدها به خاطر توطئه قبیله بنی نظیر علیه پیامبر و اسلام، خداوند دستور داد آن‌ها را از اطراف مدینه دور کند و مجبور به ترک منطقه شوند (خطبه‌های نماز جمعه تهران، ۱۹۸۷/۰۲/۰۶) بدین منظور جدول ۳ نشان می‌دهد که آیت‌الله خامنه‌ای در سخنان خود از طیف گسترده‌ای از اصطلاحات برای اشاره به اقلیت‌های دینی استفاده کرده‌اند که فراتر از ذکر صریح عبارت «اقلیت‌های دینی» (۳ بار) است. ایشان با تکرار نام گروه‌های خاص (مانند یهودیان، مسیحیان، زرتشتیان و صائبیان، ۵ بار) و استناد به مفاهیم کلی‌تری مانند «ادیان مختلف» یا «اهل کتاب»، گفتمانی فرهنگی-تاریخی را شکل داده‌اند. این رویکرد نشان‌دهنده تلاش برای تبیین حقوق اجتماعی در چارچوبی اسلامی-تاریخی است که ریشه در پیمان مدینه و اصل «لا اکراه فی الدین» دارد. تحلیل کیفی این موارد بیانگر آن است که احترام به مناسک و آزادی عقیده، مشروط بر وفاداری به نظام اسلامی است. بنابراین، حقوق اجتماعی اقلیت‌ها در این گفتمان، نه به معنای آزادی مطلق، بلکه در چارچوب تعادل میان کرامت فردی و ثبات جمعی تعریف شده است. این رویکرد، هم مشروعیت داخلی نظام را تقویت می‌کند و هم در برابر گفتمان غربی حقوق بشر، مواضع متمایزی را ترسیم می‌نماید.

جدول ۳: حقوق اجتماعی: احترام به مناسک و رسوم اقلیت‌های دینی و ایجاد فضای امن فرهنگی (منبع نویسنده‌گان)

تعداد تکرار (کمی)	تفسیر معنایی	نقل قول (کیفی)	عبارات یا دسته مفهومی	نوع اشاره
۳ بار	تأکید بر حقوق جمعی فرهنگی به عنوان جزء جدایی‌ناپذیر حقوق اجتماعی	اقلیت‌های دینی حق دارند که به آیین‌ها و رسوم خود پایبند باشند	اقلیت‌های دینی	صریح
۵ بار	استناد به تجربه تاریخی برای مشروعیت بخشی به گفتمان معاصر	در منطقه شام، یهودیان و مسیحیان گفتند مسلمانان مهربان‌تر بودند	یهودیان / مسیحیان / زرتشتیان / صائبیان	ضمنی
۲ بار	تمایز بین «دین» و «استکبار»؛ جایگاه اقلیت‌ها در جهاد اخلاقی	اسلام مخالف دیگر ادیان نیست... بلکه مخالف ظلم است	پیروان ادیان دیگر / ادیان مختلف	ادیان و مناسک

۲ بار	استخراج مشروعیت حقوقی از اولین قرارداد اجتماعی اسلام	ویهود أمه مع المؤمنین؛ استناد به صحیفه مدینه	اهل کتاب / غیرمسلمان	شرعی- تاریخی
۲ بار	آزادی عقیده در چارچوب «وفاداری سیاسی»؛ محدودیت ایدئولوژیک در گفتمان	عقاید مذهبی تا زمانی که به مبارزه با عقاید اسلامی نپردازند، ممنوع نیست	اقلیت‌ها	حقوقی
۱۴ بار	-----	-----	-----	جمع کل

نتیجه‌گیری

در جهان امروز، با توجه به تنوع فرهنگی، دینی و قومی در کشورها، حفظ حقوق اقلیت‌های دینی به یکی از چالش‌های مهم سیاسی، اجتماعی و فلسفی تبدیل شده است. این موضوع نه تنها به‌عنوان بخشی از حقوق بشر مطرح است، بلکه به‌عنوان عاملی کلیدی در تقویت وحدت ملی و ثبات اجتماعی نیز شناخته می‌شود. در این میان، نظام جمهوری اسلامی ایران به‌عنوان یک کشور چندملیتی و چند دینی، همواره تلاش کرده است تا باتکیه بر اصول اسلامی و قانون اساسی، حقوق اقلیت‌های دینی را رعایت کرده و زمینه‌ای عادلانه برای همزیستی صلح‌آمیز ایجاد کند. در این پژوهش تلاش شد تا به این پرسش پاسخ داده شود که نگاه آیت‌الله خامنه‌ای به مفهوم برابری در چارچوب حقوق اقلیت‌های دینی چگونه است و چه ابعادی دارد؟

تحلیل محتوای سیستماتیک سخنان آیت‌الله خامنه‌ای در بازه زمانی مشخص (۱۳۷۳ به بعد) نشان می‌دهد که مفهوم برابری در مورد اقلیت‌های دینی در گفتمان ایشان با الگویی سه‌بعدی متناظر با چارچوب مارشال سازمان‌یافته است. این الگو از طریق تکرار سیستماتیک واژگان کلیدی، استناد به منابع دینی-تاریخی و ارجاع به تجربه ایرانی معاصر شکل گرفته است. در بُعد حقوق مدنی، تحلیل محتوا حاکی از آن است که عباراتی مانند «کرامت ذاتی انسان»، «لا اکراه فی الدین» و «ارزش یکسان همه انسان‌ها» با فراوانی بالا و در بافت‌های فلسفی و اخلاقی مورد استفاده قرار گرفته‌اند. این نشان می‌دهد که برابری در این بُعد، نه بر پایه قرارداد سیاسی، بلکه بر اساس معرفت اسلامی از انسانیت استوار است. همچنین، اشاره‌های مکرر به خطبه نهج‌البلاغه در ماجرای «انبار»، نمادین‌سازی اخلاقی از حساسیت اسلام به آزار زن غیرمسلمان را تقویت می‌کند.

در بُعد حقوق سیاسی، تحلیل محتوا فراوانی قابل توجهی از اصطلاحاتی مانند «شهروند غیرمسلمان»، «هم‌میهنان غیرمسلمان»، «مشارکت در جبهه» و «شهادت» را آشکار می‌کند. این الگوی کلامی، به‌ویژه با ذکر نام‌های خاص (ارمنیان، آشوریان، یهودیان)، گفتمانی را ترسیم می‌کند که در آن اقلیت‌ها نه به‌عنوان طرف مقابل، بلکه به‌عنوان همکار و هم‌پیمان فعال در سرنوشت ملی تصویر می‌شوند. این تصویر، با استناد

به اصول حقوقی قانون اساسی (مخصوصاً اصول ۱۳، ۱۹ و ۶۷) تقویت شده و پیوندی عینی بین گفتمان و ساختار حقوقی نظام ایجاد می‌کند. در بُعد حقوق اجتماعی، تحلیل محتوا نشان می‌دهد که واژگانی چون «آزادی عقیده»، «اجرای مناسک»، «امنیت فرهنگی» و «احترام به رسوم» در کنار ارجاع به «پیمان مدینه» و عبارت «أمة مع المؤمنین»، چارچوبی تاریخی-شرعی برای توجیه برابری اجتماعی فراهم می‌آورد. باین‌حال، این محتوا همواره با محدودیتی همراه است: آزادی عقیده مشروط به عدم مخالفت با نظام اسلامی است که نشان‌دهنده حضور یک کد ایدئولوژیک در گفتمان است. در مجموع، تحلیل محتوا برمی‌آورد که گفتمان آیت‌الله خامنه‌ای درباره اقلیت‌های دینی، گفتمانی تلفیقی است که از سه پایه کرامت انسانی (اسلامی)، حقوق شهروندی (قانون اساسی) و وفاداری ملی (سیاسی) نشأت می‌گیرد. این گفتمان، علاوه بر تأکید بر عدالت و برابری، در عمل به‌عنوان ابزاری برای تولید مشروعیت داخلی و تقابل با گفتمان جهانی حقوق بشر غربی نیز عمل می‌کند.

References

- Abrahamian, Yarvand (2005). *Iran between two revolutions*, Translation: Ahmad Golmohammadi and Mohammad ebrahim Fattahi, Tehran: Ney. (In Persian)
- Ahmadiyan, Alireza (2019). “Obstacles to the growth of civil society in Iran”, *Publication of civil society*, Vol. 4, No. 84: 24-46. (In Persian)
- Amir Tayyibi, Muslim (2022). *Thinking Pattern from the Perspective of Ayatollah Seyyed Ali Khamenei*, Tehran: Maarif Islamic. (In Persian)
- Amini, Parviz (2016). *Ayatollah Khamenei's Theory of Religious Democracy*, PhD thesis in Political Science, Mohammad Baqer Khorramshad, Allameh Tabatabaie University, Faculty of Law and Political Science. (In Persian)
- Amid Zanjani, Abbasali (1991). *Minority Rights*, 5th edition, Tehran: Islamic Publishing and Culture Office. (In Persian)
- Azizi, Sattar (2006). *Protection of Religious Minorities in International Law*, Hamedan: Noor Alam. (In Persian)
- Alizadeh, Hamed & Mohseni, Ali (2003). “Explanation of the Dimensions of Social Justice in the Intellectual System of His Holiness Ayatollah Khamenei”, *Quarterly Journal of Political Thought in Islam*, Vol. 10, NO. 36: 79-100. (In Persian)
- Ayatollah Khamenei (2014). “Is respecting the rights of minorities in Iran a slogan?” (In Persian)
- Berelson, Bernard (1952). *Content Analysis in Communications Research*, Macmillan: Pub Co.
- Bashir, Hassan (2013). *Theoretical Foundations of Islamic Awakening*, Tehran: Imam Sadeq University. (In Persian)

- Comle, peck (1998). *Sustainable peace : the role of the UN and regional organizations*, Lanham: Rowman & Littlefield Publishers.
- Fox, J. (2008). *A World Survey of Religion and the State* . Cambridge University Press.
- Falkes, Keith (2012). *Citizenship, Mohammad Taghi Delforuz*, 2nd edition, Tehran: Kavir. (In Persian)
- Frankford, Chava & David Nechmias (2003). *Research Methods in the Social Sciences*, translated by Fazel Larjani and Reza Fazeli, Tehran: Soroush.(In Persian)
- Ibn Hisham, Abd al-Malik bin Hisham (1998). *Seerah al-Nabawiyyah*, research: Muhammad Mohi al-Din Abd al-Hamid, Dar al-Jil, Beirut, first edition. (In Arabic)
- *Nahj al-Balagha* (2008). Seyyed Razi, fourth edition, Qom: Jamkaran Holy Mosque Publications. (In Persian)
- Nouri, Abbas (2018). “The Nature of the Islamic State in the Political Thought of Ayatollah Khamenei”, *Islamic State Quarterly*, VoL 23, NO 90: 135-164(In Persian)
- Nasr, Seyyed Hossein (2009). *Islamic Education in the Contemporary World*, Fifth Edition, Tehran: Scientific and Cultural Publishing House. (In Persian)
- Nash, Keith (2015). *Contemporary Political Sociology*, Mohammad Taghi Delforuz, Thirteenth Edition, Tehran: Kavir. (In Persian)
- Jahani, Mohammad (2013). "The Impact of Religious Minority on the Security of the Islamic Republic of Iran", *Quarterly Journal of Security Horizons*, VOL 6, NO20. (In Persian)
- Khatami, Mohammad Ismail and Kashfi, Seyed Mohammad and Khatami, Hassan (2016). "Requirements for Ensuring and Guaranteeing Citizen Rights in the Islamic Republic of Iran from the Perspective of the Supreme Leader", *Citizen Rights Research*, VoL1, NO 2: 207-230(In Persian)
- Patton, M. Q. (2002). *Qualitative research & evaluation methods* (3rd ed.). Sage Publications.
- Pakravan, Mahdieh (2019). *Hidden in History, Diplomatic Missions of the Prophet (PBUH) Before Badr*, Tehran: Panah(In Persian)
- *Quran* (2003). translated by Mehdi Elahi Qomshehi, Qom: Al-Muqaroun Cultural and Artistic Institute. (In Arabic)
- Musolff, Andreas (2016). *Political Metaphor Analysis*. New York and London: Bloomsbury.
- Rose, R. (1991). “Comparing Forms of Comparative Anaysis”, *Political Studies*, Vol. 4, No. 84: 24-46.
- Smith, Howard (1975). *Strategies of Social Research: The Methodological Imagination*, Prentice-Hal.
- Speech by Ayatollah Khamenei (2014). *at a meeting with representatives of the country's religious minorities in the Islamic Consultative Assembly*. (In Persian)
- Speech by Ayatollah Khamenei (1994). *on the occasion of the message to the Third International Symposium on Islam and Orthodox Christianity*. (In Persian)
- Speech by His Holiness Ayatollah Khamenei (1994). *The Blessedness of Adopting a Common Position between Islamic and Christian Thinkers*. (In Persian)

- Speech by His Holiness Ayatollah Khamenei (2007). *The Kindness of Muslims to the People during the Conquest of the Levant*. (In Persian)
- Speech by His Holiness Ayatollah Khamenei (2014). *The Islamic Commandment of Observing Justice with Followers of Religions*, Tehran. (In Persian)
- Speech by His Holiness Ayatollah Khamenei (2009). *In a Meeting with the Elected Officials of Kurdistan Provinc*. (In Persian)
- Speech by His Holiness Ayatollah Khamenei (1991). *In a Meeting with the Clerics of the Office of the Supreme Leader's Representative for Sunni Affairs of Sistan and Baluchestan*. (In Persian)
- Speech by His Holiness Ayatollah Khamenei (2014). *In a Meeting with the Representatives of the Country's Religious Minorities in the Islamic Consultative Assembly*. (In Persian)
- Speech by Ayatollah Khamenei (2000). *at a meeting with representatives of the country's religious minorities in the Islamic Consultative Assembly*. (In Persian)
- Shajarian, Mehdi (2025). "Gender Equality or Gender Justice? An Analysis on the Margins of Ayatollah Khamenei's Viewpoint", *Quarterly Journal of Strategic Studies of the Islamic Revolution*, VoL 3, NO 1: 145-176. (In Persian)
- T.H, Marshall (1950). *Citizenship and social class*, combrdge: Cambridge university press.
- UNDP (1999). "Governance for Sustainable growth and equity" report of international conference, united na/ons, New York, 28- 30.
- Young ,Iris Marion. (1989). *Polity and Group Difference: A Critique of the Ideal of Universal Citizenship ,in Citizenship :Critical Concepts* (Ed. Bryan S. Turner and Peter Hamilton), VoL 2, London and New York: Routledge.
- Yckersdorff, Klaus (2004). *Content Analysis: Fundamentals of Methodology*, translated by Houshang Naei, Second Edition, Tehran: Ney. (In Persian)
- Yazdani-Zanur, Hormoz (2009). "Investigating the Role of Transparency in Realizing the Desired Ruler", *Basic Law Quarterly*, VoL 6, NO 11: 271-290. (In Persian)